

Een 'liegendes Positiv' in Mönchsdeggingen

Algemeen: 'das in dem Chor ligende orgelwerckh'¹

In de 17de en 18de eeuw werden in Schwaben zogenaamde liggende positieven gebouwd. Het betreft orgelpositieven in de vorm van een grote kist zonder pijpenfront. In verband met de beperkte hoogte van het meubel is het pijpwerk liggend gepositioneerd. Het klavier bevindt zich gewoonlijk aan één van de smalle zijden van het instrument. De blaasbalgen werden soms in het orgel zelf, maar ook wel in een afzonderlijke ruimte in de nabijheid van het instrument ondergebracht. Dergelijke orgels werden in principe niet getransporteerd en soms werd zelfs een deel van het instrument in de vloer van de kerk ingewerkt. Dat blijkt niet alleen uit archivalia ('den Chor auszugraben, vnd 2 mauer, auszumauern, wohin der grose kasten kommen, worinnen der Subpaß ligt'.²) maar ook uit archeologisch onderzoek (o.a. Augsburg, Dom³)

Afb.1) 'Liegendes Positiv' (1693) van Paul Prescher in het koor van de St. Martinskerk in Mönchsdeggingen

In bijna alle gevallen werden dergelijke liggende positieven voor Stifts- of kloosterkerken gebouwd. De voornaamste reden voor de situering in het koor van de kerk is een praktische: de organist vervulde meteen de rol van cantor en de plaatsing in de koorruimte bood maximale mogelijkheden voor een goede communicatie tussen zangers en organist. Om het zicht op het altaar niet te belemmeren werden sommige orgels soms gedeeltelijk in de vloer verzonken.

¹ Citaat uit het archief van het Augsburgse Domkapitel, 1718 gepubliceerd in: Fischer, Hermann & Theodor Wohnhaas:

'Liegende Positive im schwäbischen Orgelbau' in: 'Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte 17', 1983, p. 171

² Citaat uit het parochiearchief van de St. Georg in Augsburg gepubliceerd in Fischer & Wohnhaas, p. 172

³ Fischer & Wohnhaas, p. 171

Bovenstaande gegevens zijn ontleend aan een artikel van Hermann Fischer en Theodor Wohnhaas⁴. Zij geven een overzicht van de hen bekende instrumenten of vermeldingen daarvan. Overigens bevindt zich ook in het Deutsches Museum in München een 'liegendes Positiv' (inv. nr. 30184)⁵. Het orgelpositief in Mönchsdeggingen is een van de weinige tamelijk gaaf bewaarde 'liegende Positive' en bovendien het oudst bewaarde voorbeeld.

Historie van het positief in Mönchsdeggingen

Het orgel werd volgens een inscriptie die bij de restauratie binnenin het instrument ontdekt werd, in 1693 gebouwd door Paul Prescher uit Nördlingen. Prescher vervaardigde onder meer orgels in Nördlingen en Niederschönenfeld. Van het laatstgenoemde instrument is de orgelkast bewaard gebleven⁶.

In 1757 voegden de gebroeders Allgeyer uit Wasseralfingen een Subbas 16' aan de dispositie van het hier besproken orgel in Mönchsdeggingen toe.

Uit een beschrijving uit 1939 blijkt dat het orgel gaaf bewaard gebleven is maar op dat moment nauwelijks meer bespeelbaar is. In 1955 werd het instrument gerestaureerd door de fa. Steinmeyer⁷. Bij die gelegenheid werd het orgel schoongemaakt en hersteld. Daarnaast werden de oude meervouwige spaanbalgjes vervangen door een magazijnbalg. Vermoedelijk is op dat moment ook het toetsbeleg van de ondertoetsen en de pulpetenplank met het bijbehorende draadwerk vernieuwd. Met het oog op een beter zicht op het hoogaltaar werd het instrument in z'n geheel ca. 22 cm in de kerkvloer verzonken. Het orgel is de afgelopen decennia incidenteel door Sandtner onderhouden. De huidige toestand van het instrument is matig

Beschrijving

Meubel

Het orgel is als een groot kistorgel gebouwd en staat in het koor van de kerk, tussen de twee rijen koorbanken, opgesteld. De speeltafel is aan de smalle zijde van het meubel aangebracht. Het meubel is vervaardigd van grenenhout en eikenhout. De stijlen en regels zijn overwegend van grenen. De profielen en de randen van de luiken aan de bovenzijde van het meubel zijn van eiken. Ook de 'vakjes' rondom de registertrekkers, de lijstjes bij het klavier en de bakstukken zijn van eiken.

In het dak van de orgelkast (d.w.z. het bovenblad) zijn 3 grote panelen aangebracht. Deze delen kunnen met behulp van een soort grendels aan elkaar bevestigd worden zodat ze open blijven staan. Het paneel dat de klaviatuur afdekt dient in open toestand als lessenaar. Achter het klavierlijstje zijn twee 'luikjes' aangebracht. Deze kunnen worden verwijderd om het instrument beter uit te laten klinken (als de grote panelen die het dak van de kast vormen gesloten zijn).

Onderaan in het knieschot is een uitsparing gemaakt. Op die wijze kan de organist de bovenregel van het raamwerk van het pedaalklavier als voetrust benutten.

⁴ Fischer, Hermann & Theodor Wohnhaas: 'Liegende Positive im schwäbischen Orgelbau' in: 'Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte 17', 1983, p. 170 - 181

⁵ Böllmann, Reinhard: 'Historische Orgeln im Deutschen Museum in München' in: 'Die Hausorgel' Heft 9, 1998, p.8-17 (zie ook: www.gdo.de/hausorgel/orgel/dtmuseum/dtmuseum.htm)

⁶ Brenninger, Georg: 'Orgeln in Schwaben', 1986, p.15, 28

⁷ Fischer, Hermann & Theodor Wohnhaas: 'Historische Orgeln in Schwaben', 1982, p. 176

Het meubel verkeert in tamelijk goede toestand. Aan de achterzijde van het meubel zijn sporen herkenbaar die inzicht geven in de oorspronkelijke aanleg van de windvoorziening. (zie onder windvoorziening).

Het pedaalregister Subbas werd zo'n 60 jaar na de bouw van het orgel toegevoegd. Net als bij andere liggende positieven werden de Subbaspijpen onder het eigenlijke orgel aangebracht.

Afb.2) orgel met geopende deurtjes

Afb.3) liggend gepositioneerde pijpen

Windvoorziening

In tegenstelling tot sommige andere liggende positieven was de windvoorziening in het orgel zelf aangebracht. Van diverse instrumenten is immers bekend dat de wind via een ondergronds windkanaal van achter de koorstoelen naar het orgel getransporteerd werd.

Momenteel is het orgel voorzien van een magazijnbalgje. Deze blaasbalg is bij de restauratie in 1955 aangebracht. De windkanalen lijken uit dezelfde periode te dateren.

Uit het 'Gutachten' uit 1939 blijkt dat op dat moment de wellicht nog originele keilbalgen aanwezig waren. Volgens bovengenoemde beschrijving betrof het 2 keilbalgen die elk van 6 vouwen voorzien waren.

In de bovenregel aan de achterkant van het meubel zijn de sleuven voor de leren balgriemen herkenbaar. Aan de binnenzijde van het meubel zijn nog sporen zichtbaar van de bijbehorende rollen. Ten behoeve van de huidige magazijnbalg is een windzicht aangebracht.

Uit de beschrijving van 1939 blijkt dat het instrument van een tremulant voorzien was. De ontbrekende schuif aan de linkerzijde van het klavier houdt naar alle waarschijnlijkheid verband met deze speelhulp.

Klaviatuur

Het klavier telt 45 toetsen en heeft een omvang van C/E (d.w.z. kort octaaf) – c^{'''}. De 'Stichmass' is: 496,5 mm (d.w.z. octaafmaat is 165,5 mm).

Het beleg van de ondertoetsen is van een harde houtsoort vervaardigd en heeft een donkerbruine kleur. In het speelvlak zijn siergroefjes aangebracht en het voorste deel van het beleg is aan de zijkanten afgerond. De frontons van de ondertoetsen zijn versierd; op een rode fond zijn in leer uitgesneden ornamentjes aangebracht.

De boventoetsen zijn van ebben (??) en belegd met een plaatje been. Deze situatie is waarschijnlijk nog de oorspronkelijke. Het eiken lijstje bij de staarten van de toetsen lijkt van jongere datum. De bakstukken zijn daarentegen origineel.

Afb.4) Overzichtsfoto van de klaviatuur

Het pedaalklavier heeft een omvang van C/E (kort octaaf) – gis (d.w.z. 17 toetsen) en dateert vermoedelijk nog uit 1757 (Allgeyer). De octaafmaat is 572 mm. De toetsen zijn van eikenhout en voorzien van veren (met een knoop).

afb.5) Detail bakstuk, klavier en registerschuiven

Afb.6) pedaalklavier

Ter weerszijden van het klavier zijn voor de bediening van de registers ijzeren registerschuiven aangebracht. De registers zijn uitgeschakeld als de hevels naar de buitenkant zijn geschoven. Links van het klavier zijn de hevels van Flauto 4, Principal 4 en Copel 8 aangebracht, rechts van het klavier bevinden zich de schuiven voor Cembalo 1, Quinte 1½ en Octave 2 (registeropschriften met inkt op papier geschreven, laat-18de of vroeg-19de eeuws??). Boven de registerschuiven aan de linkerzijde van het klavier is nog een (langere) sleuf aanwezig. De mechaniek voor dit 7de register ontbreekt echter. Vermoedelijk betrof het hier de tremulant waarvan in het 'Gutachten' van 1939 sprake is.

Toetsmechaniek

Manuaal:

De toetsen van het manuaal drukken rechtstreeks op stekers. Vanwege de iets wijdere deling van de windlade waaieren de stekers iets uit.

De volgorde van de ventielen volgt die van het klavier. Vanwege het verkorte basoctaaf is dat niet chromatisch (C, F, D, G, E A, B, H enz. t/m c'''). De rangschikking van het pijpwerk op de windlade is daarentegen wél chromatisch. Een en ander is m.b.v. vervoeringen in de pijpstokken gerealiseerd.

Pedaal:

De pedaaltoetsen drukken op stekers die in verbinding staan met walsen op een staand wellenbordje dat zich onder het pedaalklavier bevindt. Dit wellenbordje maakt in feite deel uit van de pulpetenplank van de pedaallade (de pedaallade ligt immers met de voorslagen naar boven). Zowel nokken, wellen, armpjes als draadwerk zijn van recente datum. De aanleg moet echter in belangrijke mate met de oorspronkelijke toestand overeenstemmen.

De wellen zijn voorzien van 3 dan wel 4 armen: één arm staat in verbinding met bovengenoemde steker. Een tweede arm is middels een draad verbonden met winkels die op hun beurt verbonden zijn met de pulpeetdraden van de Subbaslade.

Een derde draad is verbonden met de corresponderende ventielen in de manuaallade. Het aangehangen pedaal functioneert doordat de pedaalmechaniek rechtstreeks aan de speelventielen van het manuaal zijn verbonden.

Het pedaalklavier telt 17 toetsen, de lade beschikt echter over slechts één (volledig chromatisch) oktaaf. Voor de toetsen die 'dubbel' voorkomen wordt daarom dezelfde pijp benut: zowel op C als c klinkt dus C 16'.

Een dergelijk 'repeterend' pedaal met maar twaalf tonen is niet ongebruikelijk bij historische orgels in Zuid-Duitsland en Oostenrijk. In verband met het dubbele gebruik is op de walsen van C, D, E, F en G een vierde armpje aangebracht.

Registermechaniek

De registermechaniek is geheel van ijzeren onderdelen gemaakt. Ter weerszijden van het klavier zijn registerschuiven (drie stuks aan elke zijde). Deze ijzers zijn in feite lange ijzeren balansen. Halverwege scharnieren ze m.b.v. een stift die in een eiken winkelbalkje gevat is.

Ter hoogte van de windlade zijn de balansen verbonden met de armen van de desbetreffende registerwals. De walsen zijn vierkant en van ijzer. De walsjes draaien in twee eiken blokjes die tegen de zijkant van de windlade bevestigd zijn. Eén walsarm grijpt aan in de sleep, de andere arm is verbonden met de onderzijde van de registerhevel.

Aan de discant-zijde zijn slechts twee registerwalsen zichtbaar. Mogelijk is één van de registerhevels (Cembalo??) rechtstreeks met de sleep verbonden.

Het pedaalregister is permanent ingeschakeld; er is daarom geen bedieningsmechaniek aanwezig.

Windlade

De windlade is van eikenhout. De afmetingen van het cancellenraam zijn ca. 775 x 275 mm. In de cancellen zijn zgn. 'Trennschiede' (2 per cancel) aangebracht. De slepen, dammen en pijpstokken zijn eveneens van eikenhout. De pijpstokken zijn met schroeven bevestigd.

Voor de Copel 8' is op de kop van het cancellenraam een pijpstok gemonteerd (d.w.z. verticaal). De bijbehorende sleep als is kantsleep gerealiseerd. De pijpstok van de registers Principal 4' en Flöte 4' kraagt over de zijkant van de lade uit. Voor de registers Octave 2', Quinte 1½' en Cembalo 1' is bovenop de pijpstok één gecombineerde staande vervoerstok aangebracht. Deze vervoerstok is opgebouwd uit afwisselend een laag fichtenhout en een dun laagje eikenhout. (De vermijningen zijn ongetwijfeld in het fichtenhout uitgekapt). Tussen de slepen van de registers Copel 8' en Principal 4' en tussen de slepen van de registers Flöte 4' en Octave 2' zijn dammen aangebracht. Voor het overige glijden de slepen langs elkaar (d.w.z. liggen in hetzelfde sleepbed).

Afb.7) Zijaanzicht van de windlade: pijpstokken, slepen en registermechaniek

Het windladeraam is aan de bovenkant en de pijpstokken zijn aan de onderkant beleerd. Op dit moment lijken er geen ringen of een ander eigentijdse afdichtingssysteem aanwezig te zijn. De pulpetenplank is van recente datum en vervaardigd van meubelplaat. Ook de pulpeten zijn van moderne constructie.

De windlade van het pedaal is verticaal gepositioneerd. De volgorde van de ventielen is niet chromatisch maar conform de indeling van het pijpwerk (d.w.z. C naast H). De onderkant van de pulpetenplank fungeert meteen als wellenbord (zie Hfst. mechaniek). De voorslagen van de pedaallade bevinden zich aan de bovenzijde van de lade. Er is geen sleep of afsluiter aangebracht; de Subbas is permanent ingeschakeld.

Pijpwerk

Het houten pijpwerk is overwegend van fichtenhout. Sommige pijpen zijn voorzien van een eiken voorzijde. Voorslagen, voeten en stoppen zijn overwegend van eikenhout. Bij kleinere houten pijpjes is in de houten voorzijde ter hoogte van de opsnode een stukje fruitboomhout ingelaten. Niet alle houten pijpen van een register passen op één rij naast elkaar in het meubel. De hoogste pijpjes vormen een tweede 'etage'. Deze kleine pijpjes rusten veelal op de voeten van het 'grotere' pijpwerk.

Bij de pijpen van de Flöte 4' zijn dunne plankjes op het bovenlabium gelijmd (Het betreft vermoedelijk een latere wijziging om de opsnode te verlagen).

De Subbaspijpen (1757) zijn voorzien van baarden.

Afb.7) overzichtsfoto van het orgel in de geopende orgelkast

Het metalen pijpwerk is van orgelmetaal met een hoog tinpercentage gemaakt. De kernen zijn tamelijk dik en nauwelijks beschadigd. Karakteristiek zijn de zgn. 'Stummelbärte' (lipjes metaal die ter weerszijde van de opsnode als kleine baardjes naar voren toe gebogen worden). Deze werkwijze is ook bekend van andere orgelmakers in Zuid-Duitsland (o.a. J.N. Holzhey).

De labia zijn overwegend gedrukt. Met name bij de 1' zijn, waarschijnlijk bij de laatste restauratie, veel opsnedes verlaagd.

Afb.8) Pijpen van de Subbas 16'

Afb.9) Detail van een pijp met 'Stummelbärte'

Oorspronkelijk was het instrument vermoedelijk middentoons gestemd. Het is onduidelijk welke stemmingssysteem bij de laatste stemming gehanteerd is.

Johan Zoutendijk, mei 2012

Bijlagen

Voor de volledigheid vermelden wij hier enkele basale mensuren van het pijpwerk: (alle maten buitenwerks en in mm)

	C	C	H	c'''
Copel 8'	74 x 93	48 x 62	35 x 41	15 x 17

	C	C	c'	gis'	c'''
Principal 4'	60 x 74	38,5 x 42	26 x 31	17 x 23,5	11 x 13

	C	C	c'	c''	c'''
Flöte 4'	48 x 59	37 x 43,5	21 x 28	15 x 19	10,5 x 13

	C	C	c'	c''	c'''
Octave 2'	Ø 43	Ø 24	Ø 14	Ø 8	Ø 6,5

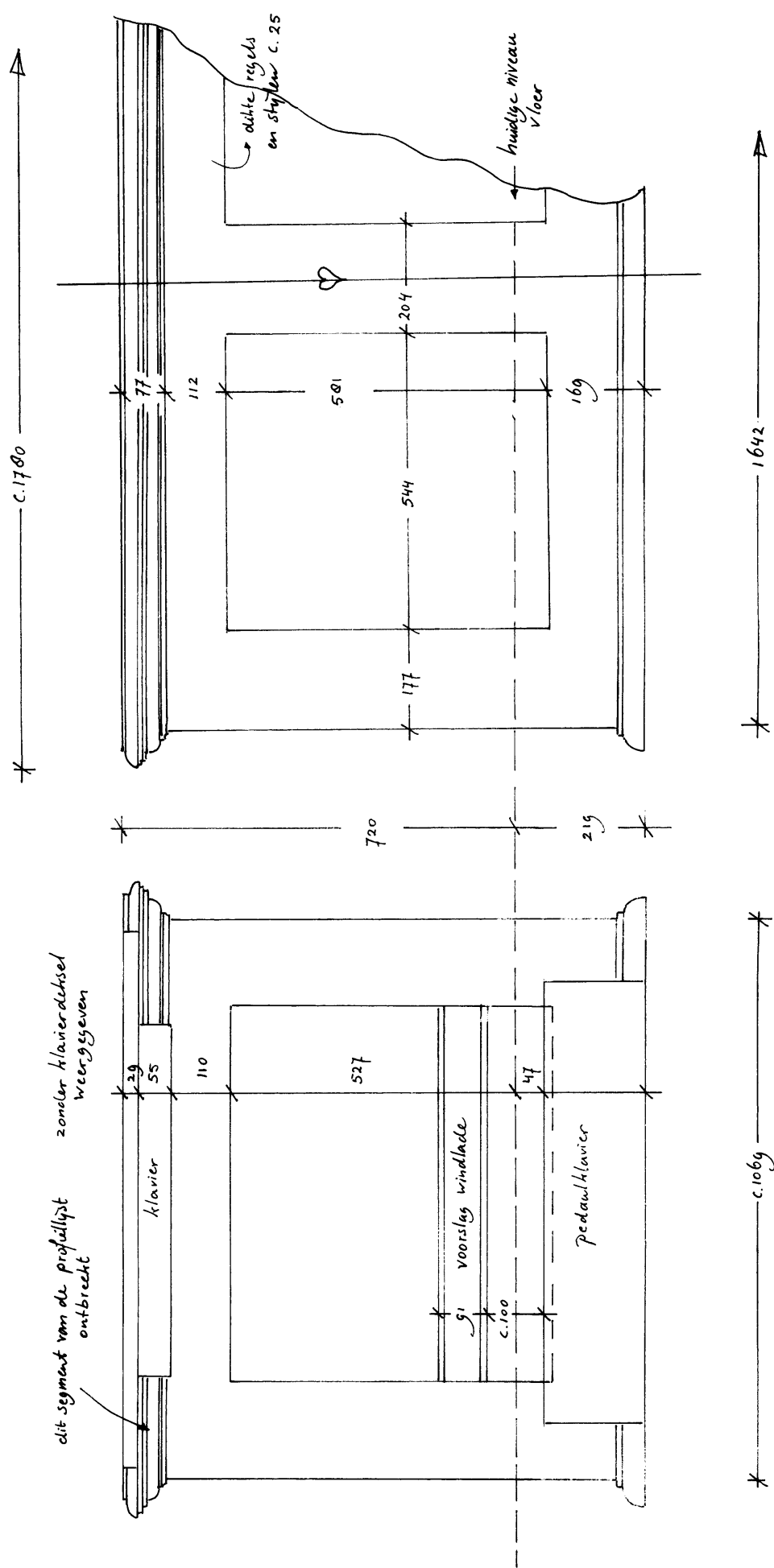
	C	c	c'	c''	f''	fis''	c'''
Quinte 1 ½'	Ø 30	Ø 17,5	Ø 10,5	Ø 7,5	Ø 6	Ø 9	Ø 7

De Quinte 1 ½' repeteert op f'', de Cembalo 1' repeteert op cis''

	C	C	c'	c''	cis''	c'''
Cembalo 1'	Ø 23,5	Ø 14	Ø 9	Ø 6	Ø 8,5	Ø 6

	C	H
Subbass 16'	172 x 190	110 x 117

Voor- en Zijaanzicht orgelkast

Mönchsdeggingen tekening I (schematische weergave!)

21/2009

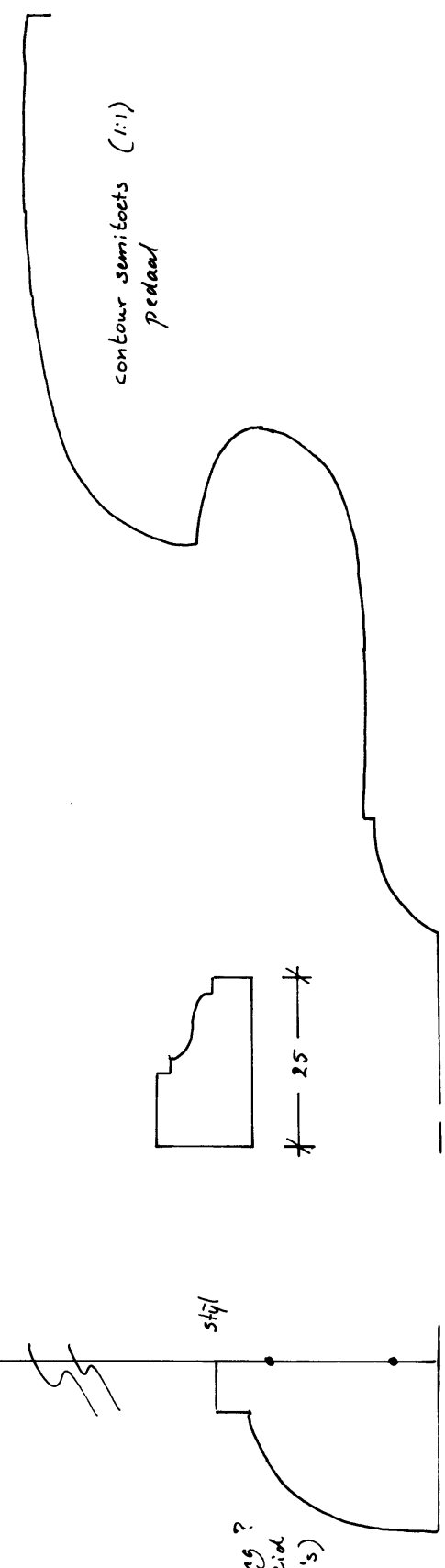
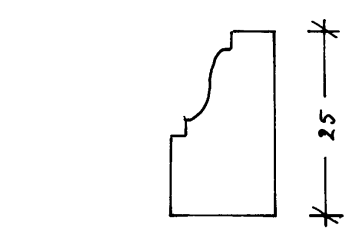
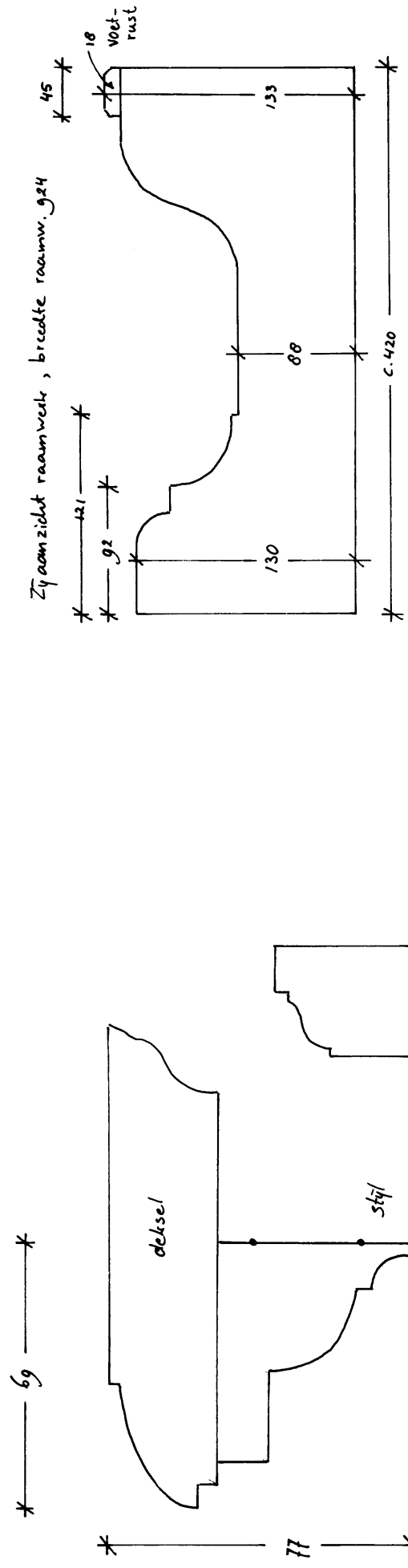
Dwaarsdoorsnede windlade Manuaal

Lijsten en Profielen

Pedaalklavier

omvang C/E - gis

breedte onderstoets: 26, breedte semitoets: 29, F-f (h.o.h.): 572

maatvoering?
(vorm herleid
a.d.h.v. foto's)